

Віра Троян

доктор біол. наук, професор
Національного університету
"Киево-Могилянська академія",
м. Київ

Наталія Таран

доктор біол. наук, професор,
зав. лабораторії біологічного
факультету Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка, м. Київ

Ірина Вавилова

канд. фіз.-мат. наук, доцент,
зав. лабораторії Головної
астрономічної обсерваторії
НАН України, м. Київ

*Автори представляють громадську
організацію "Жінки в науці"

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАУКОВИЙ ПРОСТІР: роль жінок-вчених та український аспект

Концепцію Європейського Союзу про створення *Європейського наукового простору* (іноді вживають термін "*Європейський дослідницький простір*") було оголошено на Лісабонському саміті у 2000 р. [1]. Виникнення цієї ідеї ґрунтувалося на аналізі причин відставання Європи від країн — економічних конкурентів, а саме США та Японії, які полягали у нижчій фінансовій підтримці наукових досліджень, меншій кількості працівників у науковій галузі, слабкій взаємодії національних дослідницьких систем на регіональному та загальноєвропейському рівнях. Наголошувалося також на тому, що при відносно високому рівні виконуваних наукових досліджень відсутні достатні стимули, необхідні для їхнього практичного застосування; це явище дістало назву "*європейський парадокс*". Для виправлення такої ситуації і кращої організації наукових досліджень у концепції Європейського наукового простору запропоновано низку заходів, які стосуються організації та координації загальноєвропейських досліджень та ефективнішого використання людського ресурсу, зокрема *підвищення ролі та статусу у науці жінок-вчених*. Вважається, що у перспективі Європейський науковий простір стане головним чинником суттєвого підвищення конкурентоспроможності економіки Європейського Союзу. При цьому до наукової

діяльності заплановано додатково залучити понад 700000 вчених.

Чому ж у концепції побудови Європейського наукового простору важливого значення надано ролі жінок-вчених? Справа в тім, що впродовж ХХ ст. відбулося різке збільшення кількості високоосвічених жінок — від одиниць на початку століття до 50 і більше відсотків від загальної кількості випускників вищих навчальних закладів у багатьох розвинених країнах світу на кінець століття. Свої понад 53% вносить у цей процес і Україна. За висловом Європейської Комісії, *у головах жінок тепер зосереджена половина розумової потуги планети, водночас залучення жінок до наукової діяльності, яка є найефективнішою сферою реалізації освітніх знань, відбувається ще набагато повільніше*. А тому досягнення гендерної рівності в науці було визначено одним із пріоритетів наукової політики Європейського Союзу на ХХІ ст. [2]. Пояснення обґрунтованості такого пріоритету полягає в наступному:

- *участь жінок подвоює кількість висококваліфікованих дослідників як на виробничому, так і на управлінському рівнях;*

- *оскільки у сприйнятті переважної частини суспільства наука усвідомлюється як модель справедливості та об'єктивності, то відсутність дискримінації жінок у цій сфері збільшує притягальну силу науки;*

- жінки здатні змінити зміст наукових знань (наприклад, більше уваги надавати медичним, екологічним та іншим дослідженням неагресивного характеру) і ступінь демократизації науки.

До цих обґрунтувань можна додати поки що розрізнені дані про те, що жінки відрізняються за методами роботи в науці, вони ґрунтовніші та наполегливіші у дослідженнях, більше звертають увагу на деталі, чутливіші до нового, комунікабельні та більше відкриті до співробітництва. Дослідження великого об'єму вибірки дослідників у США виявило, що жінки публікують дещо менше статей за рік, проте ці статті містять більший обсяг інформації і мають вищу середню якість. Водночас давно відомо, що жінки схильні до засвоєння конкретної інформації, проте поступаються чоловікам у здатності до побудови просторових уявлень. Такі відмінності у пізнавальних властивостях є ще одним свідченням необхідності створення умов для повноцінної участі у наукових дослідженнях обох статей.

Оголошенню надання важливого значення ролі жінок-вчених у створенні Європейського наукового простору передувала велика підготовча робота з дослідження реального стану цієї проблеми, яка активно розпочалася у 1990-х роках з організації семінарів, конференцій та робочих зустрічей на тему “Жінка і наука”. У 1999 р. Єврокомісія оголосила План дій стосовно жінок-вчених, в якому наголошувалося на стратегії сприяння дослідженням, які виконують самі жінки про себе і для себе. Було створено декілька груп експертів для проведення таких досліджень, зокрема група ETAN (European Technology Assessment Network, 1998), яка вивчала статус вченої у країнах Євросоюзу, Гельсінська група “Жінка і наука” (1999), яка об'єднала експертів з 32 країн — членів ЄС і претендентів на вступ до цієї організації, група ENWISE (Enlarge Women in Science to East), завдання якої став аналіз ситуації у “розширеній Європі”, тобто в країнах Центральної, Східної Європи та Прибалтики. За ці роки набули впливовості міжнародні організації “Women’s Engineering Society” та “INWES.”, членства в якій набула 2008 р. і українська громадська організація “Жінки в науці”. Результати досліджень, виконаних експертними групами, висвітлені у низці опублікованих документів, серед яких: “Жінка і наука: мобілізація жінок для збагачення Європейського наукового простору” [3]; “Наукова політика в Європейському Союзі: сприя-

ти удосконаленню через досягнення гендерної рівності” (доповідь групи ETAN) [2]; доповідь Гельсінської групи [4]; “Втрачені таланти: наведення приватних зусиль до громадської проблеми: жінка і наука в країнах розширеної Європи” (доповідь групи ENWISE) [5].

Особливо цікавим для нас є документ [5], що ґрунтується на дослідженні ситуації в прибалтійських та східноєвропейських країнах, які разом з нами або входили до радянського наукового центру, або різною мірою були інтегровані до радянського наукового простору. Експерти вважають, що “гендерна” історія цих країн може навіть складніша, ніж політична, оскільки існувала невідповідність між високою незалежністю і професійною активністю жінок та консервативною гендерною ситуацією, чого не спостерігали у західних регіонах. За радянського часу були проголошені рівні виборчі права жінок, повна зайнятість, доступ до освіти, розвинена система дитсадочків, підтримки матерів. З одного боку, це сприяло зростанню кількості високоосвічених жінок у різних сферах суспільства, зокрема і в науці та освіті, хоча і на нижчих посадах, а з другого — спричиняло подвійне навантаження жінки — на роботі і вдома. Завдяки такій формальній гендерній рівності, постійній зайнятості розвивався синдром самообмеженості жінок, що характеризується низькою чутливістю до нерівності у професії, меншою вимогливістю до росту кар’єри, традиційним сприйняттям ustalених гендерних ролей, непопулярністю власне жіночих проблем.

У перехідний період 1990-х років освітня та наукова галузі країн Центральної і Східної Європи, країн колишнього СРСР зазнали складних змін, оскільки охоплювали “стратегію адаптації” — законодавче відновлення автономії академій наук та університетів, їхнього самоуправління, децентралізацію наукової політики, введення грантового фінансування, заснування наукових центрів тощо, і стратегію “оптимізації” кількості як окремих закладів, так і науковців. Ці шляхи реформування освітньої та наукової галузей супроводжувалися досить негативними для розвитку науки процесами — значним зменшенням фінансування, зниженням престижності наукової праці, відтоком активної частини вчених та освіченої молоді до приватного сектору економіки, падінням інтересу до природничих наук. Великого розмаху набув від’їзд провідних вчених у закордонні наукові центри, при цьому причина такого явища не

завжди лежить тільки в економічній площині. Часто перед вченими стоїть вибір між “замороженням мізків вдома” чи “мандрівним стилем” наукової діяльності за кордоном, де вони можуть отримати професійне визнання, контактувати з міжнародною науковою громадськістю, публікувати свої праці в престижних фахових журналах, тобто мати якісніший рівень наукового життя. Виїзд вчених і погіршення демографічної ситуації призводять до зменшення (в межах 50%) і старіння науково-освітнього потенціалу. В цих умовах виникнення нових університетів та збільшення кількості студентів, що спостерігали практично в усіх країнах, негативно вплинуло на якість навчання і розвиток дослідницької роботи. Загалом *характер змін у науково-освітній галузі у цей період експерти характеризують як перехід від “фінансування без свободи” до “свободи без фінансування”, а неможливість поєднання цих складників розглядається як трагедія вчених цих країн.*

В уразливішому становищі в період суспільної трансформації опиняються і жінки-вчені. Недостатнє фінансування науки, низьке представництво жінок на вищих позиціях і в групах прийняття рішень, нерівні можливості в отриманні грантів, нерозвиненість участі у бізнесовому підприємстві — все це призводить до того, що вони змушені або задовольнятися низькими зарплатами і погіршенням умов праці, або нехтувати власною кар’єрою і супроводжувати чоловіків при виїзді за кордон, влаштовуючись на роботу не за спеціальністю і збіднюючи інтелектуальний простір власної країни.

Аналіз статистичних даних вертикального і горизонтального розподілу жінок у дослідницьких системах 30 країн Європи, включаючи рівень управління наукою, вищу освіту, промисловий та приватний сектори [6], дозволяє зробити два основні висновки:

жінки становлять близько половини людського ресурсу в науці і техніці Європи. Зокрема, значна кількість їх працює в гуманітарних і соціальних науках, проте кількість жінок на вищих позиціях не перевищує 21%; незначна кількість жінок залучена в природничі, технічні науки, інформаційні та комунікативні технології.

Отже, заходи, спрямовані на зміну ситуації за цими двома напрямками, а саме збільшення кількості жінок на лідерських позиціях в науці загалом та активне сприяння гендерній рівності в

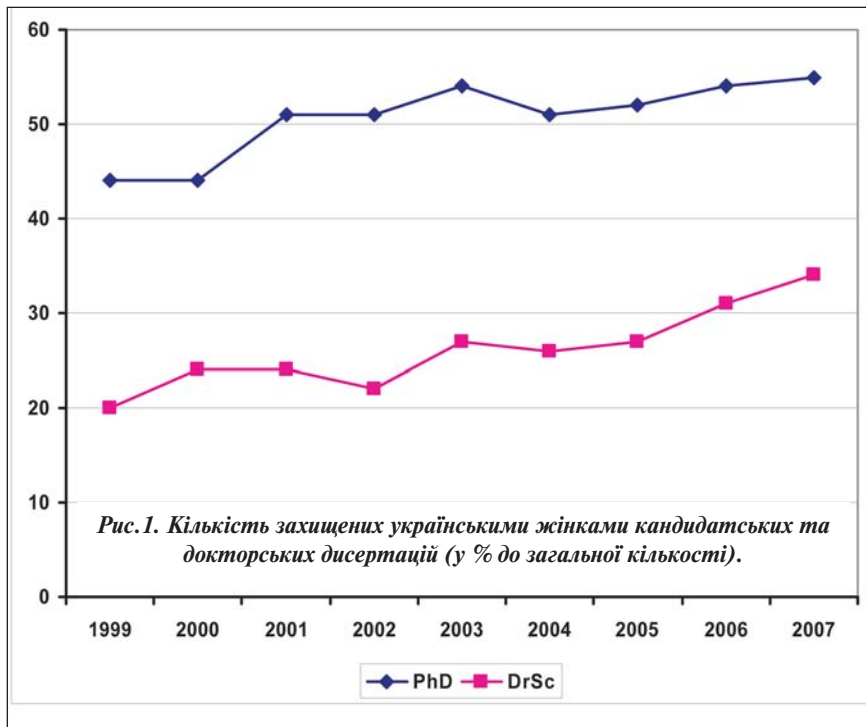

Рис. 1. Кількість захищених українськими жінками кандидатських та докторських дисертацій (у % до загальної кількості).

природничих і технічних науках, і будуть основними на майбутній період. Розроблено низку рекомендацій з упровадження таких заходів: від пропозиції всім країнам заснувати спеціальні підрозділи “жінка і наука” чи “гендерної рівності в науці й освіті” у відповідних міністерствах до регулярного проведення конференцій і звітів з цієї проблеми. Рекомендовано поширювати наявний у багатьох країнах позитивний досвід впровадження ідеї гендерної рівності в різні сфери функціонування держави: законодавство, бюджет, статистику, політичні проекти і програми, освіту і науку — іноді аж до встановлення квот. Цей досвід включає також створення і підтримку центрів удосконалення і професійних мереж жінок-вчених, заснування спеціальних премій і фондів, що надають фінансову підтримку дослідженням жінок та поверненню їх у науку після догляду за дітьми, сприяння розвитку менторських схем і мобільності науковців, формування позитивного образу вченої у засобах масової інформації. Актуальне значення має інтеграція гендерної тематики в освітній процес, оскільки 9 із 10 молодих чоловіків упевнені в існуванні гендерної рівності в науці, проте з цим твердженням згідна тільки половина дівчат [5].

Важливе місце проблемі гендерної рівності в науці відведено й у документі Європейської Комісії “Наука та суспільство. План дій”, спрямованому на подальший розвиток процесу створення Європейського наукового простору [7]. Для прогресу у цьому напрямку було запропоновано такі кроки:

заснувати Європейську платформу жінок-вчених як форум для об’єднання мереж і організацій, що займаються гендерною рівністю в науці з метою поширення інформації, обміну практичним досвідом вироблення політики і механізмів прискорення гендерного діалогу (створення такої платформи реалізовано у 2004 р); разом із Гельсінською групою розробити індикатори для визначення просування до гендерної рівності в європейській науці, зокрема, враховуючи кількісні аспекти наявності вчених, зменшення горизонтальної та вертикальної сегрегації, зняття різниці в оплаті праці, забезпечення справедливості та чесності у дослідженнях;

оцінити роль і місце жінок у дослідженнях, що провадяться в приватному секторі, виявити кращі практики і використати їх для розробки рекомендацій щодо підвищення гендерної рівності;

проаналізувати ситуацію стосовно жінок-науковців у Центральній і Східній Європі та країнах Балтики і розробити подальші рекомендації для сприяння гендерній рівності.

Про результативність таких заходів у багатьох країнах свідчить зростання кількості жінок серед здобувачів наукового ступеня PhD та на професорських позиціях [8,9].

А що ж у нас, на нашому шляху повернення в Європу? Ми вживаємо слово “повернення”, тому що наша освіта і наука мають свій унікальний досвід інтеграції в європейську систему. Ще у XV ст. ректором знаменитого тепер Бо-

лонського університету був наш земляк **Юрій Дрогобич**. У XVIII ст. у Страсбурзькому університеті навчався український гетьман **Кирило Розумовський**. Декілька десятиліть тому молодий **Іван Пулюй** після закінчення Тернопільської гімназії вступив до Віденського університету, закінчив його з відзнакою і зробив значний внесок у розвиток європейської науки. Такий перелік можна продовжувати досить довго, додаючи до нього й імена перших жінок, що в кінці XIX — на початку XX ст. здобували вчені звання в європейських університетах, зокрема **Софія Переяславцева, Олена Степанів, Надія Суровцова, Олександр Єфименко** та ін. За радянських часів такий зв’язок було значною мірою втрачено, і головний напрям відтоку української талановитої молоді та фахівців був спрямований до науково-освітніх центрів Росії. Починаючи з 1990-х років цей Гольфстрим відтоку мізків знов поміняв вектор, головним чином, до Європи і США.

Результати вперше виконаного нашою організацією дослідження становища жінок в українській науці на матеріалах Вищої атестаційної комісії за 1993–96 рр. показали, що на той час у середньому лише 14,2% жінок здобували вищий науковий ступінь доктора наук (межі коливання показника — від 5% у фізико-математичних та технічних науках до 45% — у філологічних науках), при цьому вони не відрізнялися від чоловіків ні за тривалістю періоду підготовки дисертацій, ні за віковими характеристиками [10]. Кандидатський ступінь здобували близько 30% жінок. Отже, на середину 1990-х років гендерна ситуація в українській науці виглядала так: 53% жінок серед випускників вищих навчальних закладів, 30% — серед кандидатів наук, 14% — серед докторів наук і 4% — серед членів НАН України. Ці дані однозначно вказували на існування гендерної нерівності в науці та втрату інтелектуального потенціалу жінок у процесі здобуття наукової кар’єри.

За минуле десятиліття ситуація в Україні помітно змінилася.

Починаючи з 2001 р., частка жінок серед здобувачів першого наукового ступеня — кандидата наук — не опускається нижче 50% (рис.1). Понад 57% жінок і серед тих, хто здобуває науковий ступінь у молодому віці, до 30 років. Водночас спостерігаємо значну асиметрію за галузями науки, зокрема, кількість жінок серед здобувачів ступеня кандидата наук з фізико-математичних чи технічних наук перебуває в межах 30%, у той час як у суспільних і біологічних науках — у межах 70% і

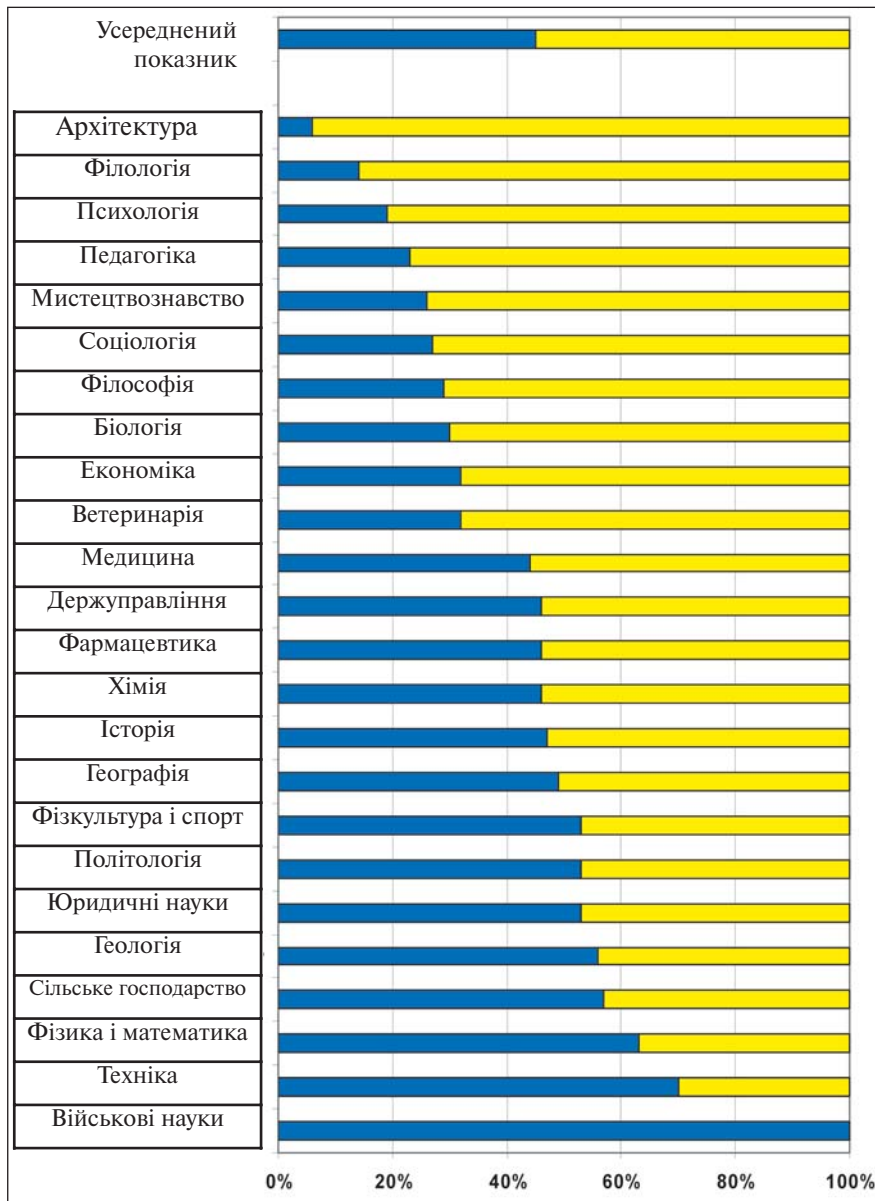

Рис.2. Розподіл кількості (%) кандидатських дисертацій, захищених чоловіками (сині рядки) та жінками в 2007 р. за галузями знань

навіть більше (рис.2). Кількість жінок-докторів наук також зросла і за останні два роки проминула позначку 30% (рис.1); у галузях технічних, хімічних, фізико-математичних наук вона в два-три рази нижча і коливається у межах 10-15%, у галузі гуманітарних наук — у межах 60%, зокрема, мистецтвознавства — понад 80% (рис.3). Жінки не поступаються чоловікам за тривалістю періоду підготовки докторських дисертацій (Рис. 4а), а у вікових групах 31-45 років і 51-55 років — переважають (Рис. 4б).

Отже, впродовж відносно короткого періоду часу в нашій науці відбулося суттєве зростання чисельності жінок-вчених і нині гендерна ситуація виглядає так: 54% жінок серед випускників вищих навчальних закладів, 55% — серед кандидатів наук, 34% — серед докторів наук і 7% — серед членів

НАН України. Очевидно, *що така зміна не є результатом нашої мудрої гендерної політики, оскільки вона практично відсутня, а зумовлена різким зниженням фінансування науки і відтоком мобільнішого чоловічого складника з наукової сфери діяльності, яка втрачає престижність для сучасної молоді*. Опитування студентів свідчить, що серед мотиваційних чинників навчання мотив прагнення займатися науковою діяльністю займає останнє місце [11].

Істотно, що *“фемінізація”* науки в Україні відбувається на фоні зростання загальної кількості захистів дисертаційних робіт (рис. 5). Очевидно, що зі зниженням фінансування і виїздом багатьох вчених за кордон загальна кількість дисертацій мала б зменшуватися, таку закономірність справді спостерігали впродовж перших років. Але

після 1999 р. відбулося зовсім нелогічне зростання аналізованих показників, яке за докторськими дисертаціями на 2007 р. досягнуло рівня 1993 р., а за кандидатськими — перевищило його на 70%. Зрозуміло, що такий “парадокс” міг виникнути тільки за рахунок зниження якості наукових робіт і мобілізації в похід за науковими званнями осіб, які не займаються безпосередньо дослідницькою роботою. Немало сприяли цьому, з одного боку, непродумані у своїх наслідках рішення про введення численної кількості спецрад, низькі вимоги до якості дисертацій (достатньо 3 статей в українських фахових журналах, імпаکت-індекс яких, у більшості, низький), до критеріїв акредитації навчальних закладів та прийняття закону про наукові пенсії, а з другого — нездатність академічних вчених утримати відповідний рівень української науки, зокрема й у морально-етичному плані, і провести її назріле реформування. Очевидно, що це стосується обох груп науковців — і чоловіків, і жінок.

Упродовж аналізованого періоду спостерігається також зменшення загальної кількості досліджень з низки природничих дисциплін. На рис. 6 порівняно динаміку захистів дисертацій з фізико-математичних і юридичних наук. З даних видно зменшення кількості захистів, а отже, й інтенсивності досліджень з фізико-математичних наук, яке для кандидатських дисертацій становить понад 20%, а для докторських — понад 50%. Подібна динаміка характерна для хімічних, геологічних, аграрних наук. Водночас кількість захистів із юридичних наук збільшилася у понад 6 і 3 рази відповідно, подібно зростає цей показник практично з усіх гуманітарних наук.

Таким чином, *ситуація в освітньо-науковій сфері України загалом характеризується досягненням гендерного паритету серед випускників вищих навчальних закладів і здобувачів наукового ступеня кандидата наук*, звідси можна зробити висновок про досить високий ступінь реалізації освітнього потенціалу жінок у науковій сфері на рівні першої наукової кваліфікації. Зрозуміло, що різке зростання кількості жінок-науковців впродовж відносно короткого часового періоду значною мірою зумовлено відтоком чоловіків від низькооплачуваної і малопrestiжної нині наукової галузі, що є ще одним підтвердженням характерного для перехідних суспільств явища “фемінізації”. Позитивом тут є те, що жінки змогли зайняти нішу, яка звільнилася внаслідок кризової ситуації у нашій науці.

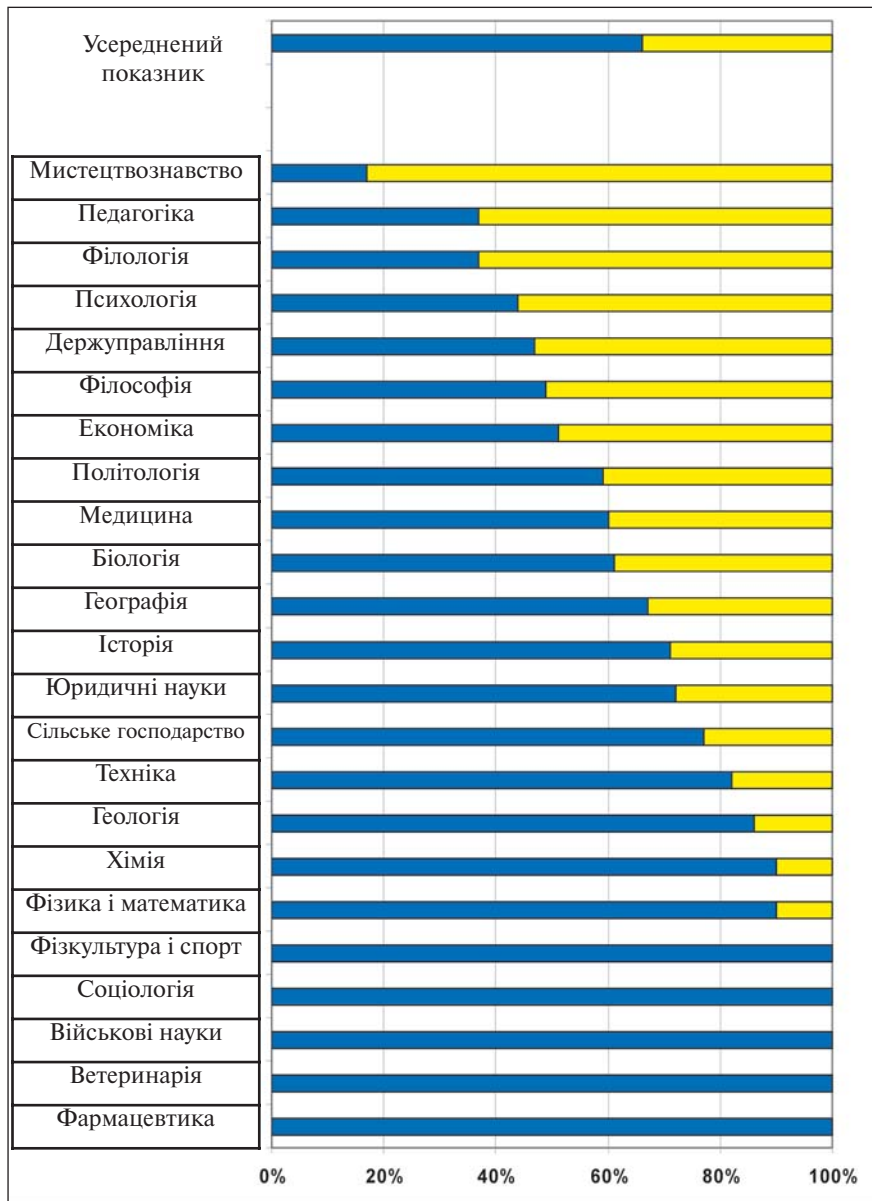

Рис.3. Розподіл кількості (%) докторських дисертацій, захищених чоловіками (сині рядки) та жінками в 2007 р. за галузями знань

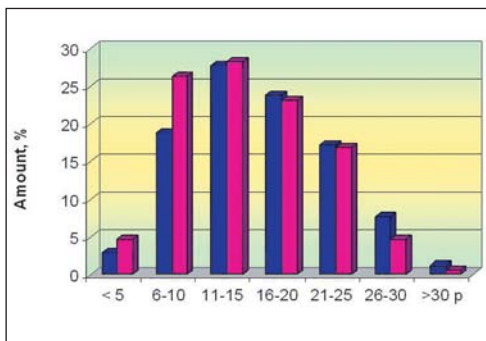

Рис. 4а. Діаграма розподілу тривалості підготовки (в роках) докторських дисертацій після захисту кандидатських дисертацій чоловіками (сині стовпчики) та жінками, — цей показник яскраво свідчить про ефективну працю жінок-вчених, зокрема в групах “до 15 років”

Поряд із цим можна спостерігати недостатнє представництво жінок на вищих наукових і адміністративних посадах, зокрема традиційно низький відсоток жінок-докторів наук у галузях фізико-математичних і технічних спеціальностей. Про це досить об'єктивно висловилася Ганна Єльська, академік НАН України, в інтерв'ю газети “Україна молода” (4 липня 2008 р.): “Є таке поняття, як «скляна стеля». Це американський вислів, який означає, що жінки просуваються до якогось рівня, а після цього над ними — неначе скляна стеля, і вони не можуть її пробити... На рівні кандидата наук жінки не зустрічають якихось гендерних перешкод. На рівні захисту докторської дисертації вже стає трохи важче. Мій приклад не типовий, тому що мій шеф не перешкодив мені, а підтримував. Але що ми часто-густо бачимо на інших

прикладлах: жінка талановита, чогось прагне більшого, а її шеф не може пережити того, що ця жінка виявиться розумнішою, або здібнішою за нього. І починається приховане пригнічення, що я інколи спостерігала...

У чоловіків завжди працює якесь внутрішнє відчуття, що вони повинні бути вищими, що не може жінка бути такою ж розумною, ефективною, як і вони. Іноді цю стіну доводиться просто пробивати. Ось, наприклад, у Президії НАН України ніколи не було і немає жодної жінки, а серед директорів щось теж приблизно 1%... Є такий жартиливий вислів: «Якщо хочеш щось сказати, спитай чоловіка. Якщо хочеш щось зробити, спитай жінку». Немає біологічної різниці між чоловіками і жінками в їхній здібності до науки. Є різниця в їхньому соціальному статусі й у традиціях, бо традиційно жінка — перш за все, дружина і мати. Це її біологічне призначення, і проблема полягає в тому, як поєднати кар'єру і сім'ю. Просто, жінці потрібно допомагати нести її важкий домашній тягар. І в тих випадках, коли є таке розуміння, жінка може бути успішною і реалізованою”.

Отже, як і на загальноєвропейському, так і на українському рівні, актуальними є загалом дві проблеми:

1) залучення дівчат до природничих та технічних наук з метою сприяння гендерній рівності у цих важливих галузях сучасної науки, які інтенсивно розвиваються у наш час і мають вирішальне значення для суспільного поступу;

2) реалізація наукового потенціалу жінок у досягненні вищих наукових позицій, що дає можливість перейти від переважно виконавської до більш

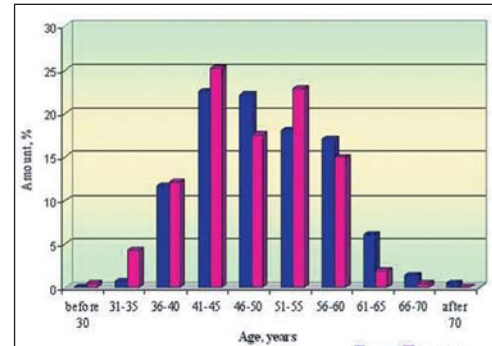

Рис. 4б. Діаграма розподілу кількості докторських дисертацій, захищених чоловіками (сині стовпчики) та жінками у різних вікових групах, яка свідчить, що жінки переважають чоловіків у вікових групах “36-45 років” і “51-55 років”

креативної лідерської діяльності, пов'язаної із впливом на вироблення наукової політики. Головна складність на цьому шляху полягає у поєднанні наукової кар'єри з материнськими обов'язками. Тому особливо важливим є впровадження низки описаних вище заходів, що застосовуються в країнах Європейського Союзу для підтримки наукових досліджень жінок, у тім числі і *подовження вікового цензу "молодого вченого" для матерів*.

Необхідно покращувати умови роботи і сприяти її привабливості для жінок, створювати професійні мережі і цільові робочі місця. Наприклад, в Індії Міністерство науки та технології заснувало винятково для жінок біотехнологічний парк, в Японії — постдоківські позиції і позицію віце-президента Наукової ради, в Англії — "гранти повернення" жінок до наукової діяльності після перерви з догляду за дітьми і програми підтримки їхньої наукової компетенції упродовж перерви, а також програми оплати догляду дітей тощо [8,9].

Виявлений значний гендерний дисбаланс за окремими науковими напрямками, пов'язаний з недостатнім представництвом як жінок, так і чоловіків, має бути предметом уваги органів наукової політики з метою розробки спеціальних дисциплінарних програм для дівчат та хлопців від школи до навчальних закладів.

Особливої уваги потребує виправлення ситуації щодо зниження інтенсивності наукових досліджень з низки фундаментальних наук, яка суперечить проголошенню євроінтеграційного курсу України, оскільки саме питанням забезпечення розвитку науки з метою формування Європейського наукового простору надається велика увага європейської спільноти

впродовж останніх років. Для забезпечення розвитку цих напрямів суттєву фінансову підтримку необхідно надавати дослідницьким центрам із сучасною інфраструктурою, що дає можливість нашим вченим обох гендерних груп брати активнішу участь у міжнародних наукових програмах, та якнайскоріше вирішити питання входження України до Рамкової програми Євро-

пейського Союзу (FP-8) на правах асоційованого члена.

Ці та інші аспекти гендерної політики в науці та освіті обговорювалися в рамках Четвертої міжнародної науково-практичної конференції "Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє", що відбулася в НТУУ "КПІ" в листопаді 2008 року.

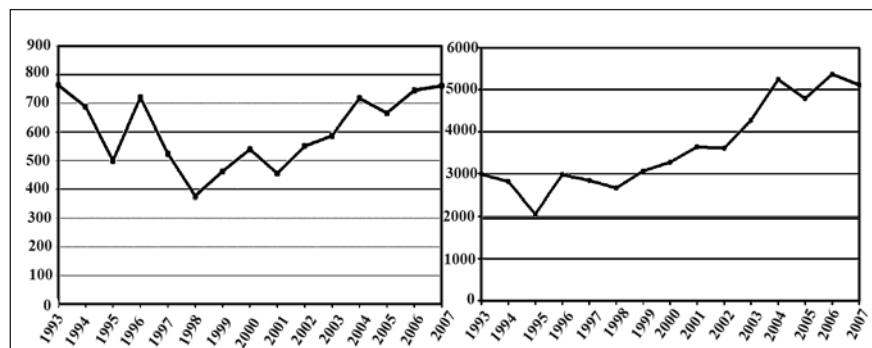

Рис. 5. Статистика захищених в Україні кандидатських (справа) та докторських (зліва) дисертацій

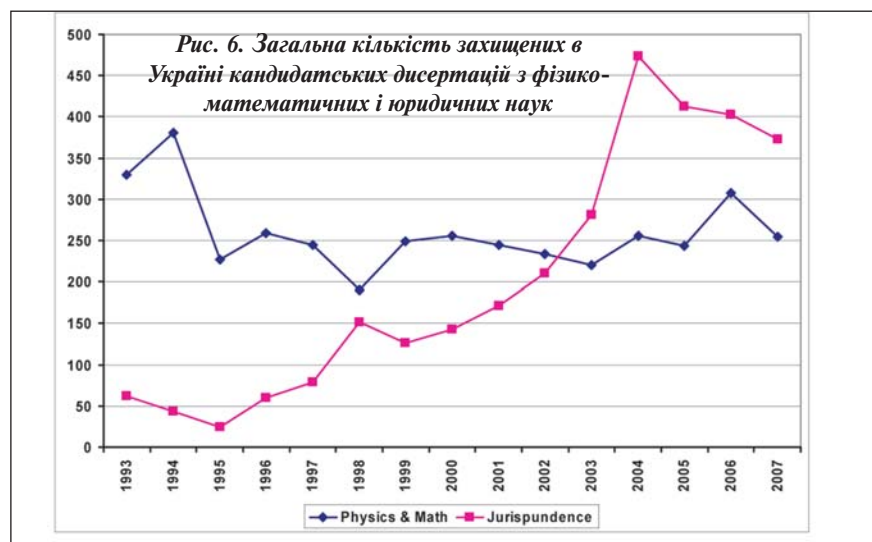

Рис. 6. Загальна кількість захищених в Україні кандидатських дисертацій з фізико-математичних і юридичних наук

Література

1. Towards a European Research Area // Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. — Brussels, 2000. — 41 p.
2. Science policies in the European Union: promoting excellence through mainstreaming gender equality. European Commission Research Directorate-General: Luxembourg. — 2000. — 156 p.
3. Women and Science: mobilizing women to enrich European research. Commission of the European Communities: Brussels. — 1999. — 48 p/
4. National policies on Women and Science in Europe. The Helsinki Group on Women and Science. European Commission Directorate-General for Research. Women and Science: Brussels. — 2002. — 131 p.
5. Waste of talents: turning private struggles into a public issue Women in Science in the Enwise countries. European Commission Directorate-General for Research. Science and Society — Women and Science: Brussels. — 2004. — 174 p.
6. She Figures. Women and Science. Statistics and Indicators. European Commission Directorate-General for Research. Science and Society: Luxembourg. — 2003
7. Science and Society. Action Plan. European Commission: Luxembourg. — 2002. — 27 p.
8. Women for Science. An advisory report // InterAcademy Council. — Amsterdam. — 2006. — 74 p.
9. Benchmarking policy measures for gender equality in science. European Commission Directorate-General for Research Communication Unit: Brussels. — 2008. — 161p.
10. **Троян В.** Жінка і наука: шлях утвердження та компромісів // Матеріали Першої Міжнародної науково-практичної конференції "Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє". — К. — 1999. — С. 17-25.
11. **Сержан А.** Мотиваційні чинники навчальної діяльності студентів в умовах переходу до системи навчання відповідно ECTS // Матеріали Четвертої міжнародної науково-практичної конференції "Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє". — К. — 2008. — С. 191-193.